

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

**Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΥΠΑΡΞΗ
ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ**

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΥΠΑΡΞΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ἐπιδιώκουμε νά ἐρμηνεύσουμε ὀρισμένες βασικές διαστάσεις τῆς πολιτικῆς ὑπαρξης τοῦ ἀνθρώπου εἰς τήν φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ ἐρμηνεία βασικῶν γνωρισμάτων τῆς πολιτικῆς ὑπαρξης εἶναι δυνατόν, κατά τήν γνώμη μας, νά ἀποτελέσει ἀξιόλογη συμβολή εἰς τήν πολιτικήν φιλοσοφίαν, ἀλλά ἀκόμη καί στή φιλοσοφική ἐρευνα τοῦ ἀνθρώπου, ἀρκετά καθυστερημένη καί ἀνεξήγητα παραμελημένη σέ σύγκριση μέ ἄλλους τομεῖς τῆς ἀριστοτελικῆς ἐρευνας¹.

Πολλές ἀνακύπτουν δυσχέρειες: Ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἔχει γράψει (δέν ἔχουν σωθεῖ) μεμονωμένα ἔργα φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας: Πρέπει, λοιπόν, ἐκεῖνος πού θά ἐπιχειρήσει νά φωτίσει τήν ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπισημάνει τίς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τόν ἀνθρώπο, ὅπως ἐκφράζονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, διάσπαρτες εἰς ὄλο τό ἔργο του καί νά ἐπιχειρήσει μιά ἐρμηνευτική σύνθεση σέ μιά ἐνιαία ὑπαρξιακή ὁλότητα. Ἰδιαίτερη σημασία ἐμφανίζουν σκέψεις ἀνθρωπολογικές συνυφασμένες μέ ἀνάλογα θέματα ἢ καλυπτόμενες ἀπό συγγενῆ θέματα. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τίς πολύ σημαντικές καί λίαν ἐνδιαφέρουσες ὑπαρξιακές (μέ ἓνα γενικό νόημα) ἀναπτύξεις πού συνυπάρχουν στό I ὅπως καί στό XII κεφάλαιο τῆς Μεταφυσικῆς², χωρίς βέβαια νά μᾶς διαφεύγει ἡ ἀνθρωπολογία τῆς ἠθικῆς προσωπικότητας εἰς τά ἠθικά ἔργα ὅπως εἰς τά Ἠθικά Νικομάχεια, μνημεῖο, ὄχι μόνο ἠθικῆς ἀλλά

---

1. Βλ. Κ. Γεωργούλη «Ἀριστοτέλους Πρώτη Φιλοσοφία». (Τά μετά τά φυσικά), Ἐκ. Δευτέρα. Ἀθήναι 1973, βλ. Εἰσαγωγή σελ. LXXIV κ. ἐ. LXXVI κ. ἐ. πρβλ. καί «τό τέρμα τῶν σκέψεων - γράφει ὁ Γεωργούλης - πού προηγήθηκαν μᾶς φέρνουν στή θεώρηση τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Ἀριστοτέλους». Ὁ συγγραφέας περιορίζεται σέ γενικές σκέψεις εἰσαγωγικοῦ χαρακτήρος παραμένει δέ πολύ κοντά στήν ἐρμηνεία τοῦ HEIDEGGER. Τό ὄλο πάντως - ἐννοῶ τήν Εἰσαγωγή - ἀπό τά καλλίτερα νεοελληνικά κείμενα γιά τόν Ἀριστοτέλη, διανοίγει προοπτικές καί καλεῖ σέ γόνιμη δημιουργική ἀναμέτρηση.

2. Βλ. *M.T.F.*, 980 κ.ἐ., A 982 a5 - a20, L, 7 1072a20 κ.ἐ. βλ. H.G. GADAMER: ARISTOTELLES METAPHYSIK XII, 1970, σελ. 56.

καί ὑπαρξιακῶν ἀναλύσεων³, καί ἀκόμη θά προσθέταμε μνημεῖο τῆς ἀριστοτελικῆς ὑπαρξης.

Θά μπορούσαμε νά ἐκφράσουμε τούς στόχους τῆς ὁμιλίας μας⁴ μέ τά ἀκόλουθα ἐρωτήματα: Πῶς ἐντάσσεται - μέ τή βοήθεια ποιῶν δυνατοτήτων, δυνάμεων, δομῶν, διαστάσεων - ἡ ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου μέσα στήν ἰδιομορφία τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας, καί ἰδιαίτερα στό χρονικό γίγνεσθαι. Ποιές κύριες δυνάμεις διαμορφώνουν τό δικό της πολιτικό κόσμο; πῶς ἐκφράζεται, πῶς καθορίζεται ἡ ὅλη εἰκόνα τῆς πολιτικῆς ὑπαρξης καί τί διακρίνει τόν ἄνθρωπο ὡς πολιτική ὄντοτητα ἀπό ἄλλες θεμελιακές μορφές τῆς ὑπαρξης; Σκοπεύουμε τόν ἄνθρωπο ὡς χρονική ὑπόσταση, πού ὑπάρχει καί ἐνεργεῖ μέσα στό χρόνο, ἀλλά καί κυρίως τό νόημα τῆς δημιουργικῆς ἐλευθερίας καί τῆς πολιτικῆς γνώσης σέ συνάρτηση πάντοτε μέ τήν πολιτική ὑπαρξη μέσα στά πλαίσια τοῦ ὅλου πολιτικοῦ φαινομένου ὡς διαγράφεται τοῦτο στήν φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἐν τῷ Ἀριστοτέλει εἰς τά Πολιτικά παρέχει δύο θεμελιακοὺς ὁρισμούς: ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶον πολιτικόν, ζῶον λόγον ἔχον· «λόγον δέ μόνο ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζῶων... ὁ δέ λόγος ἐπὶ τό δηλοῦν ἔστι τό συμφέρον καί τό βλαβερόν, ὥστε καί τό δίκαιον καί τό ἄδικον»⁵. Μέ τά βασικά τοῦτα γνωρίσματα τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι εἶναι ἓνα ὄν πού ἀπό τή φύση του τείνει στήν ἴδρυση καί διαμόρφωση πολιτειῶν, ἀναπτύσσεται, μορφώνεται μόνο μέσα στά πλαίσια τούτων, καί ἔχει τήν θεμελιακή ἱκανότητα νά γνωρίζει μέ τό λόγο, μέ τό πνεῦμα του, νά κρίνει, νά ἐρμηνεύει, νά ἀποφασίζει, μέ τά βασικά τοῦτα χαρακτηριστικά, λέγω, - πού διακρίνουν καί ριζικά τόν ἄνθρωπο ἀπό τά ζῶα - θά ἐνόμιζε κανεῖς ὅτι ἔχει ἐπαρκῶς καθορισθεῖ τό θέμα τῆς πολιτικῆς ὑπαρξης, τό νόημα καί ἡ σημασία της. Ἐν τῷ Ἀριστοτέλει, ὅμως, συνεχίζει τίς σκέψεις του ἐπάνω εἰς τήν πολιτική ὑπαρξη: νέοι ἐπακολουθοῦν προσδιορι-

3. Βλ. *Η. Νικ.* 1173 κ.έ., ἀλλά καί τά τελευταῖα κεφάλαια. Μή μᾶς διαφεύγει ἄλλωστε καί ὁ πολλά περιέχων καί ὑποσχόμενος ὅρος τῆς «περί τά ἀνθρώπινα φιλοσοφίας» (*Η. Νικομ.* 1181, b18) - «ὅπως εἰς δύναμιν τελειωθῆ» - ἐνδεικτικός γιά τά θέματα, τίς τάσεις καί τούς σκοπούς τοῦ φιλοσόφου. Ἐν τῷ χωρίον τοῦτο (*Η. Νικ.* 1181, b15-20) εἶναι ὑποβολιμαῖον δέν χάνει ἀπό μιά σκοπιὰ σέ σπουδαιότητα.

4. Πρόκειται νά δημοσιευθεῖ εἰς τά οἰκεῖα Πρακτικά. Ἀναφέρουμε ἐπίσης τή μελέτη μας πού δημοσιεύεται εἰς τήν ἀμέσως προηγούμενη ἐπετηρίδα τῆς Παντείου «Θεμελιώδεις διαστάσεις τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου: Θεουκιδίδης, Σωκράτης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης». Ὡς πρὸς τόν χρόνον συγγραφῆς ἡ μελέτη αὐτή ἔπεται τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ Συνεδρίου τῆς Παντείου (Νοέμβριος 1978).

5. Βλ. *Πολ.* 1253 a κ.έ. «Ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστὶ, καί ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικόν ζῶον, καί ὁ ἀπολις διὰ φύσιν καί οὐ διὰ τύχην ἤτοι φαῦλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος... λόγον δέ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζῶων... ὁ δέ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἔστι τό συμφέρον καί τό βλαβερόν, ὥστε καί τό δίκαιον καί τό ἄδικον: τοῦτο γάρ πρὸς τά ἄλλα ζῶα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον, τό μόνον ἀγαθοῦ καί κακοῦ καί δίκαιου καί ἀδίκου καί τῶν

σμοί: «τό μὲν γάρ δυνάμενον τῇ διανοία προορᾶν ἄρχον φύσει καί δεσπόζον φύσει»⁶. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τό «προορᾶν τῇ διανοία» εἶναι μιά προορατική γνώση ἐνορατικοῦ χαρακτήρος, ἡ ὁποία διαφέρει ὁμως (τῇ διανοία) τῆς προφητικῆς - μαντικῆς γνώσης (πού καί αὐτή ἔχει ἐνορατικό χαρακτήρα) ἀλλ' ὄχι «μεθοδολογικά» τό ἴδιο αὐστηρά γνωστικό. Τό «προορᾶν», ὡς προβλέπειν, εἰς τό πεδίο τῆς γνώσης ὑπογραμμίζει τήν εἰδική γνωστική φύση τοῦ ἀνθρώπου: ὁ ἀνθρώπος εἶναι περιορισμένο ὄν, μέ περιορισμένες γνωστικές ἰκανότητες. Σύλληψη (καλλίτερα προσύλληψη) τῆς πολιτικῆς ἀλήθειας, εἶναι δυνατή - καί μέχρις ἑνός σημείου - ὡς πρόβλεψη. Ἡ προορατική γνώση, ἀκριβῶς ὡς προορᾶν, ἐδῶ ὡς πολιτική γνώση, πολύ

ἄλλων αἴσθησιν ἔχειν· ἡ δέ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καί πόλιν». Παραθέτομεν τό θεμελιώδες τοῦτο ἀπόσπασμα ἀπό τά Πολιτικά πού μᾶς παρέχει μιά βασική εἰκόνα τῆς πολιτικῆς ὑπαρξῆς καί ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία τῆς ἀνακοίνωσης. Ἡ ἔννοια «λόγος» λαμβάνεται ἐδῶ μέ τήν εὐρύτατη σημασία, δέν στερεῖται δέ σέ ὅτι ἀφορᾶ τίς ὑπερβατικές μεταφυσικές ιδιότητες, τῆς ἀναμνηστικῆς προοντολογικῆς δυνατότητας, τῆς προενοιολογικῆς ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς εἰς τήν γνῶσιν· πρβλ. «πᾶσα διδασκαλία καί πᾶσα μάθησις ἐκ προὑπαρχούσης γίνεται γνώσεως» καί «διττῶς δ' ἀναγκαῖον προγινώσκειν· τά μὲν γάρ ὅτι ἐστί προὑπολαμβάνειν ἀναγκαῖον, τά δέ τί τό λεγόμενον ἐστί ξυγιέναι δεῖ». Βλ. Κ. Γεωργούλης: Ἄριστοτέλους *Πρώτη Φιλοσοφία (Τά μετά τά φυσικά)*. σελ. LXXVII Ἐπισημαίνουμε τά προβλήματα, πού ἀνακύπτουν μέ τήν ἔννοια λόγος καί ὑπογραμμίζουμε τήν εὐρύτητα τοῦ ὅρου στόν Ἄριστοτέλη. Τίθεται τό ἐρώτημα, ἐάν συνοψίσουμε, τί σημαίνει ὁ ὀρισμός τοῦ ἀνθρώπου: «ζῶν πολιτικόν λόγον ἔχον», ὡς ὑπαρξῆ, τόσο μέσα στή συγκεκριμένη πραγματικότητα ὅσο καί εἰς τά ἄλλα ὑψηλότερα ἐπίπεδα. Βλ. καί «Ἄτοπον δ' ἴσως καί τόν μονώτην ποιεῖν τόν μακάριον· οὐδεὶς γάρ ἔλοιτ' ἄν καθ' αὐτόν τά πάντ' ἔχειν ἀγαθὰ· πολιτικόν γάρ ὁ ἀνθρώπος καί συζῆν πεφυκός. Καί τῶ εὐδαίμονι δὴ τοῦθ' ὑπάρχει τά γάρ τῇ φύσει ἀγαθὰ ἔχει» (*Ἡ. Νικ.* 1169, b19-24). Σημαντικόν ἀπόσπασμα διότι συνδέει τήν πολιτική ὑπαρξῆ ἀμεσα μέ τήν εὐδαιμονία δηλαδή μέ βασικά ἀρχέτυπα ὑπαρξιακά βιώματα ὡς καί μέ ἄλλες ὑψιστες μορφές τῆς ὑπαρξῆς, μορφές πού περιγράφονται στά τελευταῖα κεφάλαια τῶν Ἡθ. Νικομαχείων καί κατέχουν μιά ξεχωριστή θέση μέσα στή φιλοσοφία τοῦ Ἄριστοτέλους. Πρβλ. καί «οὐ γάρ αὐτάρκης ἡ φύσις πρὸς τό θεωρεῖν...» (*Ἡ. Νικ.* 1178, b 41).

6. *Πολ.* 2, 1251 ὁ Ἄριστοτέλης ἐξαιρεῖ τό ὄρᾶν εἰς τήν ἀρχήν τῆς Μεταφυσικῆς «τό ὄρᾶν αἰρούμεθα» τό αὐτό λέγει μιλῶντας γιά τήν ἐρωτική ὑπαρξῆ, «καί μᾶλλον αἰροῦνται» (χαίρει διότι «ὄρᾶ» τόν ἐρώμενον). (*Ἡ. Νικ.* 1171, 34). Ὁ πολιτικός ἀνθρώπος, ἡ πολιτική ὑπαρξῆ πού ἐξετάζει τά παρόντα ἐπίσης «ὄρᾶ», θέλει νά γνωρίσει, ἐξετάζει, παρατηρεῖ, κατανοεῖ, «θεωρεῖ». Ἡ μορφή αὐτή τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, - θεμελιακή κατ' ἐξοχήν ἀρχαία ἐλληνική μορφή τῆς γνωστικῆς ὑπαρξῆς - ἔχει καί μιά ἄλλη ἀκόμη χαρακτηριστική γνωστική ἰκανότητα: εἶναι συνδεδεμένη ἀμεσα μέ τό ὄρᾶν (παρόν) ἀλλά καί μέ τό χρόνο, τόν μέλλοντα χρόνο. Ἄν δέν εἶχε αὐτή τήν δυνατότητα δέν θά ἦτανε πολιτική ὑπαρξῆ: «προ-ὄρᾶν», ὑπαρξιακό φαινόμενο ἄξιο ἰδιαίτερης προσοχῆς γιά τήν πολιτική ὑπαρξῆ γιά ὅλο τό πολιτικό φαινόμενο γενικά. Θά θέλαμε νά προσθέσουμε ὡς πρὸς ἕνα βασικό χαρακτηρισμό τῆς πολιτικῆς ὑπαρξῆς: Ὁ Ἄριστοτέλης ἐπαναλαμβάνει δύο φορές τόν ὄρο «φύσει», «ἄρχον φύσει καί δεσπόζον φύσει». Τό «δεσπόζον» ἔχει μιά εὐρύτερη σημασία, εἰς τήν ὅλη φράση, πέρα ἀπό τό στενότερο νόημα «ἀρχικός»: Ἡ πολιτική ὑπαρξῆ διαθέτει ἕνα γνωστικό - ἐνορατικό ἄξονα ἐκ τοῦ παρόντος πρὸς τό μέλλον: «ὄρᾶν - προορᾶν». Ἡ θεμελιακή αὐτή δυνατότητα ἐκφράζει μιά ἀρχέτυπη θέση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, γνωστική, ἀλλά καί «ἀρχική - δεσποτική».

ἀπέχει ἀπό τοῦ νά παρέχει τήν ἀσφάλεια, τή βεβαιότητα τῆς ἐπιστημονικῆς πρόγνωσης, τῆς πρόγνωσης τῶν φυσικῶν γεγονότων πού γίνεται μέ τή βοήθεια τῶν νόμων τῆς φυσικῆς νομοτέλειας. «Προορᾶν» πολύ περισσότερο σημαίνει μέσα στή σφαῖρα τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου ὅτι ἡ πρόνοια, ἡ μέριμνα, ἡ προσδοκία, ἡ ἐπιμέλεια, ἡ φροντίδα, τό μέλημα καί τελικά ἡ ἀπόφαση, δέν ἔμπορεῖ παρά νά στηριχθοῦν σέ ἐνδεχομενικά δεδομένα μερικῆς πιθανότητας· ἐξ ἄλλου ἡ ἀνασφάλεια τῆς πρόβλεψης καί ὁ ἐλλοχεύων κίνδυνος πού συνυπάρχει καί караδοκεῖ μέσα εἰς τό «σκοτάδι» πού σκεπάζει τό ἄδηλο μέλλον ἀντισταθμίζεται, «αἴρεται», θά ἔλεγε κανεῖς, μέχρις ἑνός σημείου, μέ τόν συναγερό καί τήν ἀντιπαράταξη ὄλων τῶν ἠθικῶν ὑπαρξιακῶν δυνάμεων: τῆς ἀρετῆς, τῆς εὐθύνης, τῆς ἐλευθερίας (μέ τή νομοτέλεια - ἂν μιλήσουμε μέ τόν KANT - τῆς ἐλευθερίας). Ἐνακῶπτει ὅμως μιά ἄλλη ἀκόμη θεμελιακή ιδιότητα καί σημασία τοῦ προορᾶν: ὁ ἄνθρωπος πού προβλέπει συνδέεται μέ τό μέλλον: στρέφεται, ἀπευθύνεται πρὸς τό μέλλον γιά νά τό προκαταλάβῃ· τό μέλλον ἀνοίγεται ἐνώπιον του καί «ρίπτεται» πρὸς τά πρόσω γιά νά προσυλλάβῃ τό μέλλον.

Ἡ ἐνταξη τῆς ὑπαρξης μέσα στό χρόνο (ὄρᾶν, ὄρῶμεν, νῦν), ἡ προέκταση τῆς ὑπαρξης πρὸς τό μέλλον εἶναι ἓνα γεγονός: τό προορᾶν ἐκφράζει ἀκριβῶς ἓνα ἄνοιγμα πρὸς τό μέλλον. Ἡ πολιτική ὑπαρξη χωρίς αὐτή τή δυνατότητα εἶναι ἀδιανόητη. Ἰδιαίτερη σημασία πρέπει νά ἀποδόσουμε στήν συνάρτηση τῆς ὑπαρξης μέ τόν χρόνο, ὅπου ὁ χρόνος τῆς χρονικῆς ὑπαρξης εἶναι οἱ διαστάσεις τοῦ βιωμένου χρόνου: παρελθόν, παρόν, μέλλον (ἀνάμνησις - ὄρᾶν - προορᾶν ἀλλά καί προεικάζειν, προαιρεῖσθαι, προνοεῖν, προλέγειν). Τό ὑπαρξιακό τοῦτο σχῆμα τῆς χρονικῆς ὑπαρξης μᾶς ἐπιτρέπει τήν θεώρηση τῆς εἰδικῆς θέσης τοῦ ἀνθρώπου μέσα εἰς τόν ἰδόμορφο κόσμο τῆς συνεχῶς κινούμενης καί μεταβαλλόμενης πολιτικῆς πραγματικότητας, ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατό, στή φιλοσοφική ἀνθρωπολογία τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐδῶ ἐντοπίζεται ἓνα κύριο θέμα καί πρόβλημα. Μέ σαφήνεια λέγει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τή Ἠθικά Νικομάχεια ὅτι ἡ προαίρεσις (κάτι πού δέν φαίνεται ἴσως νά ἐπρόσεξαν οἱ μελετητές τοῦ ὄρου) ἀλλά καί τό βουλευέσθαι, ἡ βούλησις, ἡ ἐπιθυμία, ὁ ἔρωσ, γενικά ἡ σφαῖρα τῆς βούλησης κατευθύνουν τήν ὑπαρξη πρὸς τό μέλλον. Κάτι πού ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ (γεγονός), λέγει πολύ χαρακτηριστικά ὁ Ἀριστοτέλης, δέν ἔμπορεῖ νά ἀποτελέσει στόχο τοῦ προαιρεῖσθαι: «... οὐκ ἔστιν δέ προαιρετόν οὐδέν γεγονός, οἷον οὐδεῖς προαιρεῖται Ἴλιον πεπορθῆκεναι οὐδέ γάρ βουλευέται περί τοῦ γεγονότος ἀλλά περί τοῦ ἐσομένου, τό δέ γεγονός οὐκ ἐνδέχεται μή γενέσθαι»⁷.

7. «Διό ἡ ὀρεκτικὸς νοῦς ἡ προαίρεσις ἡ ὀρεξις διανοητικὴ καὶ ἡ τοιαύτη ἀρχὴ ἀνθρώπου. Οὐκ ἔστιν δέ προαιρετόν οὐδέν γεγονός, οἷον οὐδεῖς προαιρεῖται Ἴλιον πεπορθῆκεναι· οὐδέ γάρ βουλευέται περί τοῦ γεγονότος ἀλλά περί τοῦ ἐσομένου καὶ ἐνδεχομένου, τό δέ

Ἡ χρονική ὑπαρξη ὡς «ἐκτατική» δυνατότητα στρέφεται πρὸς τὸ μέλλον ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ παρελθόν⁸. Δέν νοεῖται χρονική ἐκτατικότητα πρὸς μίαν μόνον διάσταση. Θά ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ πολιτική ὑπαρξη ἀντιμετωπίζοντας τόσες δυσχέρειες εἰς τὴ πρόγνωση τοῦ μέλλοντος, στρέφεται πρὸς τὸ παρελθόν ἀναζητώντας «βοήθεια» ἀπὸ τὴν «ἀντίθετη» χρονική κατεύθυνση. Τὸ παρελθόν πού ἀναζητᾶει ἡ ἀνάμνηση τῆς ὑπαρξης εἶναι ἓνα πραγματικὸ συγκεκριμένο βίωμα τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας, πού ἀποτελεῖ καὶ συνιστᾶ καὶ παρέχει μιὰ ἀσφαλὴ γνώση, πού δύναται νά μᾶς βοηθήσει καὶ νά μᾶς ὑποστηρίξει στὴν ὅλη ἐκτίμηση τῆς προκείμενης καταστάσεως, ἐνῶ, σέ πλήρη ἀντίθεση, τὸ μέλλον προβάλλει σκοτεινὸ καὶ ἀβέβαιο. Ὁ ρόλος τῆς ἀνάμνησης στὴν συνεκτίμηση καὶ ἀξιολόγηση τῆς πολιτικῆς ἀλήθειας ἡμπορεῖ ἔτσι νά εἶναι ἀποφασιστικός: στὴν ὅλη θεώρηση τῆς πολιτικῆς θέσης τῆς ὑπαρξης, στὴν συνόραση τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος. Ἡ ἀξιολόγηση καὶ ἐκτίμηση τοῦ ὅλου γεγονότος, τοῦ ὅλου πού συναρτᾶται μὲ τὴν ἐκάστοτε πολιτικὴ θέση μέσα στὴν συγκεκριμένη πολιτικὴ πραγματικότητα προϋποθέτει τὴ γνώση τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος.

Σημαντικὴ μᾶς προσφέρει βοήθεια ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴν ἐρμηνεία καὶ διαφώτιση τῆς ὑπαρξης (χωρὶς νά θέτει ἄμεσα τὸ πρόβλημα ἢ νά ἐκθέτει, ἄμεσες, ρητὲς παρατηρήσεις), μὲ τίς κλασσικὲς ἀναλύσεις του περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως ἀλλὰ καὶ μὲ ὀρισμένες παρατηρήσεις ἐπάνω στὴν συγκεκριμένη πολιτικὴ ὑπαρξη (εἰς τὴ γενικότατη σημασία τοῦ ὅρου) πού ἐκθέτει εἰς

γεγονός οὐκ ἐνδέχεται μὴ γενέσθαι» (*Ἡ. Νικ.* 1139, b 4-10 βλ. καὶ 1139, a16 «οὐδεὶς δὲ βουλευεται περὶ τῶν μὴ ἐνδεχομένων ἄλλως ἔχειν»). Ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἀρκεῖται εἰς τίς προηγούμενες ἀναλύσεις τῶν ἠθικῶν δυνάμεων καὶ δυνατοτήτων (1139, a20 κ.έ.) προχωρεῖ καὶ καταλήγει εἰς ἓνα ὄρισμόν πού μᾶς ξαφνιάζει, θά λέγαμε, γιατί θυμίζει σύγχρονες φιλοσοφικὲς τάσεις: φαίνεται νά ἐγκαταλείπη τίς μεμονωμένες ἠθικὲς δυνάμεις καὶ νά προχωρεῖ σέ πιὸ σύνθετες ἀρχές: ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ἀρχή» τῶν πράξεων. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως εἶναι ὡς ἀρχὴ κάτι πολὺ εὐρύτερο, καὶ περιλαμβάνει ὅλες τίς δυνάμεις καὶ ἐναντιότητες πού περιέχει ὅλη ἡ ὑπαρξη ἀκέρια. Ἀλλὰ καὶ τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν πολὺ σημαντικά: ὁ Ἀριστοτέλης δέν θέλει νά πῆ μόνο: ὅ,τι ἐγίνε εἶναι πλέον γεγονός, τὸ δὲ «ἐσόμενο» ἡμπορεῖ νά γίνει ἢ καὶ νά μὴ γίνει, ἐξαρτώμενο, ἀπὸ τὴ προσωπικὴ ἐκλογή καὶ τὴ πορεία τῆς ἱστορικῆς (ὄχι φυσικῆς) ἀλληλουχίας. Βλ. καὶ 1139, a7 «Καὶ ὑποκείσθω δύο τὰ λόγον ἔχοντα, ἐν μὲν ᾧ θεωροῦμεν τὰ τοιαῦτα τῶν ὄντων ὅσων αἱ ἀρχαὶ μὴ ἐνδέχονται ἄλλως ἔχειν, ἐν δὲ ᾧ τὰ ἐνδεχόμενα», μὲ τίς σημαντικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις ἀνακύπτει καὶ ἓνα ἄλλο θέμα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας πού θά καλέσουμε μὲ τὴ βοήθεια συγχρόνου ὅρου - χωρὶς νά παρερμηνεύουμε, «ἐκτατικότητα τῆς ὑπάρξεως» βλ. καὶ 1140a 35-40. Νά ἐκφρασθοῦμε διαφορετικά: ἡ πολιτικὴ ὑπαρξη «βουλευεται περὶ τοῦ ἐσομένου» εἶναι ἀνοικτὴ πρὸς τὸ μέλλον, εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὸ μέλλον· τὸ πολιτικὸ ἔργο πρόκειται νά γίνει καὶ θεωρεῖται μέσα ἀπὸ τὴ μελλοντικὴ χρονικὴ διάσταση τῆς ὑπαρξης καὶ σάν τέτοιο γεγονός δέν εἶναι βέβαιο ἀλλὰ πιθανό, ἐνδεχομενικό. Τοῦτο τὸ τελευταῖο φαινόμενο φωτίζει διαφορετικὰ τὴν εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τελικὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, τὴ «μοῖρα» του ὡς πολιτικοῦ.

8. Βλ. *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* 451 - 452a, 452b, 453a κ.έ.

τήν «Ρητορική»⁹ ὅπως καί εἰς τὰ Ἠθικά Νικομάχεια, χωρίς βέβαια νά λησμονᾶμε τήν ὅλη περί χρόνου θεωρία του ὅπου ὁ χρόνος ὡς «ἐκστατικό» μέγεθος συνδέεται (καλλίτερα εἶναι ἡ βάση) μέ τήν ἀνάμνηση, τό τώρα (νῦν) καί τήν διάσταση τοῦ μέλλοντος. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ πρῶτος φιλόσοφος πού συνέδεσε τή μνήμη μέ τό χρόνο, ἐπεσήμανε τήν συνάρτηση τῆς ἀνάμνησης μέ τόν ἐσωτερικό χρόνο, συνέδεσε τήν κατά προαίρεση χρονική ἔκταση τῆς ὑπαρξης πρὸς τό παρελθόν μέ τήν ἐλευθερία τοῦ κρίνειν, τοῦ ἀξιολογεῖν, διαχωρίζοντας ἔτσι τή μνήμη ἀπό τήν ἀνάμνηση, καί δημιουργώντας τήν ἀφετηρία γιά τή μελέτη καί τό καθορισμό τῆς ἱστορικῆς - πολιτικῆς ὑπαρξης.

Εἰδικώτερα ἀνάμνησις κατά τόν Ἀριστοτέλη εἶναι κάτι ὡσάν συλλογισμός, εἶναι ζήτησις - «θηρεύομεν» - ἀνήκει εἰς τὰ ὄντα πού ἐκλέγουν, ἀποφασίζουν, πού ὑπόκεινται εἰς τήν «πίεση» τοῦ δέοντος, εἰς τὰ ὄντα πού τὰ χαρακτηρίζει ἡ δύναμις τοῦ ἦθους: «ἐκ προαιρέσεως ἀναμιμνήσκομεν τί ἔστι...»¹⁰. Εἰς τήν «Ρητορική»¹¹ θεωρεῖται ἡ ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἓνα σύνολο, ἐκτεινόμενο κατά τίς διαστάσεις τοῦ χρόνου μέσα εἰς τήν συγκεκριμένη πολιτική πραγματικότητα, ὅπου ἡ προεκτατική γνωστική τάση πρὸς τό μέλλον συνδέεται μέ τό παρόν τῆς ἐνιαίας χρονικῆς ὑπαρξης ἀλλά καί μέ τό παρελθόν, τό ἀνακαλούμενο μέ τήν βοήθεια τῆς ἀνάμνησης.

Ποιές εἶναι οἱ συνέπειες τῆς χρονικῆς - ἐκτατικῆς θεώρησης τῆς πολιτικῆς ὑπαρξης; Ὁ Ἀριστοτέλης δέν μᾶς προσφέρει ρητά ἓνα τυπικό σχῆμα - σέ μιά μεμονωμένη διδασκαλία - συστηματικῆς διάταξης τῶν δυνάμεων, οὔτε

9. Βλ. *Ρητορική* 1367, b30, 1358a κ.έ. Ἡ μεγάλη σημασία πού ἔχει ἡ ἐμπειρία γιά τόν πολιτικό ὑπογραμμίζει καί τή μεγάλη σημασία τῆς ἀνάμνησης γιά τήν πολιτική ὑπαρξη ὡς δομικό καθοριστικό στοιχεῖο πρωταρχικῆς σημασίας: «Οὐ μὴν μικρόν γε ἔοικεν ἡ ἐμπειρία συμβάλλεσθαι· οὐδέ γάρ ἐγίνοντο ἄνδιὰ τῆς πολιτικῆς συνηθείας πολιτικοί· διό τοῖς ἐφιεμένοις περί πολιτικῆς εἰδέναι προσδεῖν ἔοικεν ἐμπειρίας». (*Πολ.* 1181 a 11). Ἡ ἐμπειρία διατηρεῖται ἀλλά καί ἀξιοποιεῖται ἐπιστημονικά ἀπό τή μνήμη· ἰδιαίτερα ἡ πολιτική ἐμπειρία ἔχει νόημα μόνον ἐφ' ὅσον ἐπανεκτιμᾶται καί ἀξιοποιεῖται δημιουργικά ἀπό τήν ἀνάμνηση. Γιά τό ἀνθρωπολογικό σύνδεσμο μνήμης καί ἐμπειρίας βλ. καί τίς ἀναπτύξεις *Μ.Τ.Φ.* 980, a29 κ.έ.

10. Βλ. καί περί *Μνήμης καί ἀναμνήσεως*: «ὅτι γάρ πρότερον εἶδεν ἢ ἤκουσεν ἢ τι τοιοῦτον ἔπαθε, συλλογίζεται ὁ ἀναμιμνησκόμενος, καί ἔστιν οἷον ζήτησις τις. Τοῦτο δ' οἷς καί τό βουλευτικόν ὑπάρχει...» (453, a).

11. Βλ. *Ρητορική* 1358, b1 κ.έ. «Ἐνάγκη δέ τόν ἀκροατὴν ἢ θεωρὸν εἶναι ἢ κριτὴν, κριτὴν δέ ἢ τῶν γεγενημένων ἢ τῶν μελλόντων. Ἔστι δ' ὁ μὲν περί τῶν μελλόντων κρίνων οἷον ἐκκλησιαστής, ὁ δέ περί τῶν γεγενημένων οἷον ὁ δικαστής...» Χρόνοι δέ ἐκάστου τούτων εἰσὶ τῶ μὲν συμβουλευόντι ὁ μέλλων· περί γάρ τῶν ἐσομένων συμβουλεύει ἢ προτρέπων ἢ ἀποτρέπων τῶ δέ δικαζομένῳ ὁ γενόμενος· περί γάρ τῶν πεπραγμένων αἰεὶ ὁ μὲν κατηγορεῖ, ὁ δέ ἀπολογεῖται, τῶ δ' ἐπιδεικτικῶ κυριώτατος μὲν ὁ παρὼν· κατά γάρ τὰ ὑπάρχοντα ἐπαινοῦσιν ἢ ψέγουσι πάντες, προσχρῶνται δέ πολλάκις καί τὰ γενόμενα ἀναμιμνήσκοντες καί τὰ μέλλοντα προεικάζοντες». Βλ. ἐπίσης 1368, a31 «ἐκ γάρ τῶν|προγεγονότων|τὰ|μέλλοντα|καταμαντευόμενοι κρίνομεν». Οἱ χρονικῆς κατηγορίες τοῦ λόγου συνδέονται ἄμεσα μέ τίς διαστάσεις τῆς ἐνιαίας χρονικῆς ὑπαρξης.

καί ἡ δική μας πρόθεση περιορίζεται σέ μιά τυπική διάταξη καί παρουσίαση ἐξαγόμενη ἀπό ὅλη τή φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη. Πολύ περισσότερο μέ τίς δυνάμεις καί δυνατότητες πού ἐπισημαίνει ἐδῶ ἡ ἐρμηνεία, ὁ ἄνθρωπος ὡς πολιτικό ὄν δέν ὑπάρχει, δέν ἐνεργεῖ ὡς μονοδιάστατη, μονόσημη ὑπαρξη μέσα εἰς τήν πολιτική πραγματικότητα, ἐγκλωβισμένος στατικά εἰς τό χρονικό «παρόν», ἐνός ἀκινήτου χρόνου, (καί περιορισμένου χώρου), ἀλλά ἀντίθετα, ἡ πολιτική ὑπαρξη ἐκτεινόμενη χρονικά καί γιά τοῦτο δυναμικά, ἐλέγχει γνωστικά καί διαμορφώνει «ὄλη» τή πολιτική πραγματικότητα: δεσπόζει, κυριαρχεῖ, ὑπερέχει, ἀξιοποιεῖ, δημιουργεῖ, γίνεται πλάστης τῆς ἱστορίας. Ἡ διεύρυνση τοῦ ὀρίζοντος τῆς ὑπαρξης ἐκτείνεται, προεκτείνεται, πρὸς τό μέλλον μέχρι ἐκεῖ πού φθάνει ἡ «ματιά» τοῦ προβλέπειν, καί πρὸς τό παρελθόν μέχρι ἐκεῖ πού ἐπιστρέφει ἡ ἀναμνηστική ἀναζήτηση, ἡ ἐκούσια πάντοτε, ἱστορική - πολιτική, ἀναδρομή πρὸς τό παρελθόν, τῆς ὑπαρξης τῆς «ἀναμνηστικῆς» ὑπαρξης. Ἔτσι ὁ «κόσμος», μέ τή φιλοσοφική - ἀνθρωπολογική σημασία τοῦ ὄρου, τῆς πολιτικῆς ὑπαρξης διαγράφεται βασικά ὡς βιωμένος χρόνος ἀπό τή διάσταση τοῦ προορᾶν («ἐσόμενον», «ἐνδεχόμενον») καί ἀπό τήν διάσταση τῆς ἀνάμνησης («γεγονός»). Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τήν ἐκτατική γνωστική κυριαρχία, ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατό, δεσπόζον «φύσει» (δύο φορές ἐπαναλαμβάνεται τό «φύσει») ἐπάνω στίς διαστάσεις τοῦ χρόνου. Μέ αὐτή τή δυνατότητα δέν περιορίζεται, ὡς χρονικό ἐμπειρικό ὄν, νά δέχεται ἐντυπώσεις παθητικά, νά συνθέτει τά δεδομένα μέ λογική ἐπιδεξιότητα καί τέχνη σέ φρόνιμες, σῶφρονες, συμφέρουσες, ὀρθές, ἐκλογές καί ἀποφάσεις. Ὁ ἄνθρωπος ὡς «λογικό» καί «ἠθικό» ὄν, μέ ἀρετές καί ἀξίες καί ὑψηλές ἔννοιες «στό κεφάλι του», ἀποτελεῖ μᾶλλον μιά ἐξωπραγματική κατασκευή. Πολύ περισσότερο εἶναι ἐντεταγμένος μέσα στή ἰδιόμορφη χρονική πολιτική πραγματικότητα ὡς χρονικό ὄν καί, μολονότι ἔχει αὐτή τή μοῖρα, μέ τήν ἐπακόλουθη ἔνδεια καί ἀναπόφευκτη ἀνασφάλεια τῆς περιορισμένης γνώσης - πρόγνωσης, ἐπιβάλλεται μέ τήν ἐκτατική χρονικότητα στίς συνθήκες τῆς κινούμενης ροῆς τῶν γεγονότων καί ἡμπορεῖ νά ἔχει, ἀκριβῶς μέ τήν ἐκτατική διάσταση τῆς ὑπαρξης, ἀλλά καί τή δομική ἀλληλουχία τῶν ἐκτατικῶν δυνάμεων, μιά πρόγνωση τοῦ μέλλοντος. Ὁχι ὁ λόγος μόνο τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ἡ ὄλη ὑπαρξη τοῦ ἔλλογου ἀνθρώπου ἡμπορεῖ νά καλύπτει τήν ὄλη περιοχὴ χωρὶς «ὄρια» καί νά ἐπιλέγει, νά ἀποφασίζει τελικά μέ βάση γνωστικά δεδομένα πολύ εὐρύτερα καί ἀσφαλέστερα ὅσο εἶναι δυνατό. Βεβαίως ὁ ἄνθρωπος ὡς πολιτικό ὄν, νοεῖται πάντοτε, ὡς ζῶον λόγον ἔχον, δηλαδή ὡς γνωστική ἠθική - πολιτική ὑπόσταση. Τό ὄν τοῦτο, ὅμως, δέν εἶναι ἓνα μηχανιστικό ἄθροισμα («ζῶον» + «λόγος»). Οὔτε καί γνωρίζουμε τί εἶναι τό «ζῶον» ἄνθρωπος, οὔτε ὁ «λόγος», οὔτε καί τό ἄθροισμα «ζῶον + λόγος». Πολύ περισσότερο ὁ ἄνθρωπος διαθέτει τήν δυνατότητα τῆς αὐθορ-

μησίας (ὡς πρωταρχική δομική ἐσωτερική συνάρτηση τῆς ἐκτατικῆς χρονικότητας) πού συνυπάρχει καί περιλαμβάνει τό «ζῶον λόγον ἔχον», δηλαδή πού περιλαμβάνει τό «ζῶον λόγον ἔχον», πού περιλαμβάνει τή γνωστική καί ἠθική ὑπόσταση. Διότι δέν εἶναι δυνατό νά νοηθῆ πολιτική καί ἱστορική ὑπαρξη χωρίς ἀνάμνηση χωρίς ἐνέργειες πού γίνονται εἰς τό παρόν (ὄρᾶν) χωρίς προέκταση πρὸς τό μέλλον (προβλέπειν, προορᾶν, προνοεῖν), χωρίς τήν πρωτοβουλία καί γνωστική ὑπεροχή τῶν ἐκτατικῶν ἀνοιγμάτων. Ἐνακύπτει βεβαίως τό πρόβλημα μιᾶς ἐνιαίας θεώρησης: πῶς ἐνοῦνται οἱ δυνατότητες αὐτές, πῶς συνέχονται, καλλίτερα μέχρι ποίου βαθμοῦ ἤμποροῦμε νά μιλήσουμε γιά ἐνιαία καί συνεχή ἐκτατική ὑπόσταση. Γεγονός εἶναι ὅτι ἡ ἐκτατική χρονική ὑπαρξη ὡς χρόνος καί ὡς βιώμενος χρόνος ἀνακύπτει καί προβάλλεται, μέχρις ἐνός ὀρισμένου σημείου, ὡς βασική μορφή τῆς πολιτικῆς καί γενικώτερα τῆς δημιουργικῆς - ἱστορικῆς πολιτικῆς ὑπαρξης εἰς τόν Ἄριστοτέλη. Ἐναφερόμενος καί μνημονεύων τόν Περικλῆ, μᾶς λέγει, ὅτι ἔργο τοῦ πολιτικοῦ εἶναι ἡ θεωρία τοῦ ἀγαθοῦ¹². Πῶς φθάνει ὅμως ἡ πολιτική ὑπαρξη εἰς τήν θεωρία τοῦ ἀγαθοῦ καί τί ὕψος γνώσης ἐκφράζει ὁ ὅρος «θεωρία»; Ἐκ τῆς φιλοσοφικῆς θεώρησης θεμελιακῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου ἐξάγεται τό συμπέρασμα ὅτι τό «θεωρεῖν», ὡς πολιτικό γνωστικό ἐπίτευγμα, δέν νοεῖται χωρίς μνήμη καί πρόβλεψη ἀλλά καί χωρίς πάθος (ὄρεξις,

12. «Διά τοῦτο Περικλέα καί τοὺς τοιοῦτους φρονίμους οἰόμεθα εἶναι, ὅτι τά αὐτοῖς ἀγαθὰ καί τά τοῖς ἀνθρώποις δύνανται θεωρεῖν» εἶναι δέ τοιοῦτους ἡγούμεθα τοὺς οικονομικούς καί τοὺς πολιτικούς. Ἐνθεν καί τήν σωφροσύνην τούτῳ προσαγορεύομεν τῷ ὀνόματι, ὡς σώζουσιν τήν φρόνησιν» (Ἡ. Νικ. 1140, b7-13). Τί σημαίνει φρόνιμος; Τί σημαίνει, ὡς γνωστική ὑπαρξη, ἡ ὑπαρξη τοῦ φρονίμου; περιλαμβάνει μιᾶ ἐιδική γνωστική ἰκανότητα: τό «θεωρεῖν». Τοῦτο δέν περιορίζεται μόνο σέ μιάν στενή κρίση τοῦ συμφέροντος. Ἡ πολιτική θεωρία, ἡ θεωρία τῶν ἀγαθῶν, εἶναι μιᾶ γνωστική ὀλότητα (εὐ ζῆν ὅλως) μέ τελικές ἀξιολογικές δυνατότητες: ἓνα ὕψιστο («ὅταν πρὸς τέλος τι σπουδαῖον» 1140, a33) σφαιρικό ἀξιολογικό μέγιστο (ὅσο τό δυνατόν πληρέστερο), πολιτικό ἐπίτευγμα, πού προϋποθέτει καί περιλαμβάνει τό γνωστικό ἄξονα ὄρᾶν - προορᾶν ἀλλά καί τήν ἀνάμνηση δηλαδή ἐκτείνεται κατά τίς γνήσιες χρονικές διαστάσεις: «τά ἀγαθὰ... θεωρεῖν». Πρβλ. «ὀρῶμεν δέ... οἶον στρατηγικήν...», «θεωρῆσαι, τό πρέπον», «θεωρητέον | δὴ καί τῷ πολιτικῷ», «περὶ ψυχῆς...», «δεῖ τόν πολιτικόν εἰδέναι πῶς τά περὶ ψυχῆν», «τῷ τό ἀληθές ἐν ἐκάστοις ὄρᾶν». (Ἡ. Νικ. 1140, b8, 1094 b2, 1102, a 25-30). «Δοκεῖ δὴ φρονίμου εἶναι τό δύνασθαι καλῶς βουλευσασθαι περὶ τά αὐτῷ ἀγαθὰ καί συμφέροντα οὐ κατὰ μέρος... ἀλλά ποῖα πρὸς τό εὐ ζῆν ὅλως... Ὡστε καί ὅλως ἂν εἴη φρόνιμος ὁ βουλευτικός (1140, a26 - 35). «Ὡστε ἀνάγκη τήν φρόνησιν ἐξῆν εἶναι μετὰ λόγου ἀληθοῦς περὶ τά ἀνθρώπινα ἀγαθὰ πρακτικῆν» (1140, b 23-25). Ἡ πολιτική γνώση καί συμπεριφορά, στήν εὐρύτατη ἠθική γνωστική - πολιτική σημασία (θεωρῶ, βουλεύομαι, τέλος, ἐνδεχόμενον ἄλλως ἔχειν, εὐ ζῆν ὅλως, φρόνιμος, φρόνησις, σωφροσύνη, ἀρετή, ἐξῆς μετὰ λόγου πρακτικῆ), εἶναι ἓνα ὑπαρξιακό φαινόμενο πού ἐκφράζει τήν ὀλότητα τῆς ὑπαρξης καί δέν ἐπιτρέπεται νομίζουμε νά ἀπομονώνουμε τό ἓνα ἢ τό ἄλλο στοιχεῖο, διότι προβαίνουμε ἔτσι σέ ἀπαράδεκτο ἀκρωτηριασμό, τῆς ἐνιαίας συνθέσεως τοῦ ὅλου. «Περὶ ἡδονῆς καί λύπης θεωρῆσαι τοῦ τήν πολιτικῆν φιλοσοφοῦντος. Οὗτος γάρ τοῦ τέλους ἀρχιτέκτων, πρὸς ὃ βλέποντες ἕκαστον τό μὲν κακόν τό δ' ἀγαθόν ἀπλῶς λέγομεν». (1152 b).

ἔρωσ, ἐφίεσθαι). Θεωρία (θεωρία τοῦ ἀγαθοῦ) εἶναι μιά σύνοψη, συνόραση, ἕνα γνωστικό - ἐποπτικό ἐπίτευγμα πού περιλαμβάνει τήν «ἀρχή» καί τό «τέλος» καί συλλαμβάνει τό οὐσιῶδες μέσα ἀπό μιά εὐρύτατη περιοχή τῆς πολιτικῆς σφαίρας (ἐνδεικτική εἶναι ἡ ἀναφορά τοῦ ὀνόματος ἑνός μεγάλου πολιτικοῦ «μεγάλου» θά λέγαμε ἐδῶ μέ μιά εἰδική ὑπαρξιακή σημασία). Σέ πολλά σημεία συνδέει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τά Ἡθ. Νικομάχεια τήν ἠθική καί πολιτική στάση ὡς γνώση, ὡς θεωρία, ὡς θεωρία καί πράξη, μέ τήν ἐρωτική ὑπαρξη, μέ τό ὄρᾶν, θεωρεῖν, ἀλλά καί μέ τήν ἀνάμνηση (πρβλ. καί ἀμνήμονες γάρ οἱ πολλοί, καί μᾶλλον εὖ πάσχειν ἢ ποιεῖν ἐφίενται, 1167, b31), χωρίς νά ἐγκαταλείπει ἀσύνδετες ἔννοιες ἀλλά συνθέτει τίς δυνάμεις αὐτές σέ μιά ἐνιαία ὁλότητα, σέ μιά βασικά δομική συνάρτηση, πού ἀποδίδουμε μέ τούς ὄρους «ἔρωσ» - «ὄρᾶν» - «ἀνάμνησις»¹³. Ἡ μορφή τούτη τῆς ὑπαρξης μέ τήν ἔννοια γενικά τοῦ προβλέπειν, τοῦ προνοεῖν, τοῦ προσχεδιάζειν, μέ τή δυνατότητα τῆς χρονικῆς διάστασης καί κυριαρχίας, ἐμφανίζεται ἀναπτυσσόμενη εἰς τόν Ἀριστοτέλη ἐπάνω σέ βασικές ἀντιλήψεις τοῦ θεμελιακοῦ πολιτικοῦ βιώματος καί τοῦ πολιτικοῦ ὑπαρξιακοῦ στοχασμοῦ τῆς μεγάλης Ἀθηναϊκῆς παράδοσης. Δέν θά ἦτανε δυνατό τά πράγματα νά εἶναι καί διαφορετικά. Ἡ ἀναφορά καί σύνδεση μέ τήν μεγάλη πνευματική παράδοση ἐπιβεβαιώνει ἰσχυρίζομαστε τίς ἀπόψεις μας γιά τήν πολιτική ὑπαρξη: Ὅ,τι ἔχει ἤδη συλλάβει καί ἐκφράσει βασικά ὁ Θουκυδίδης ὡς «πολιτική ὑπαρξη» δέν νομίζουμε ὅτι ἤμπορεῖ νά ἀγνοηθῆ ἀπό τούς μεγάλους φιλοσόφους πού

13. Βλ. «Πᾶσα τέχνη καί πᾶσα μέθοδος, ὁμοίως δέ πρᾶξις τε καί προαίρεσις ἀγαθοῦ τινός ἐφίεσθαι δοκεῖ· διό καλῶς ἀπεφῆναντο τ' ἀγαθόν, οὐ πάντ' ἐφίεται», λέγει εἰς τήν ἀρχή τῶν Ἡθ. Νικομαχείων. Ἡ ἀρχή τῆς «Μεταφυσικῆς» «Πάντες ἄνθρωποι... ὀρέγονται» καί τό «πάντ' ἐφίεται» τῶν Ἡθ. Νικομαχείων ὑπογραμμίζουν ἀρκετά χαρακτηριστικά, νομίζουμε, τή σημασία τοῦ ἐρωτικοῦ στοιχείου. «Καί ἡ μὲν φίλησις ποιήσει ἔοικεν, τό φιλεῖσθαι δέ τό πάσχειν. Τοῖς ὑπερέχουσιν δέ περί τήν πρᾶξιν ἔπεται τό φιλεῖν καί τά φιλικά... τό δ' εὖ ποιεῖν ἐργῶδες» (1168 A 22-27), καί «ἐπειδή πᾶσα γνώσις καί προαίρεσις ἀγαθοῦ τινος ὀρέγεται, τι ἔστιν οὐ λέγομεν τήν πολιτικήν ἐφίεσθαι καί τί τό πάντων ἀκρότατον τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν» (Ἡ. Νικ. 1095a 15-25). «πᾶς γάρ τό οἰκεῖον ἔργον ἀγαπᾶ μᾶλλον... Τούτου δ' αἴτιον ὅτι τό εἶναι πᾶσιν αἰρετόν καί φιλητόν, ἐσμέν δ' ἐνεργεῖα· τῷ ζῆν γάρ καί πράττειν· ἐνεργεῖα δ' ὁ ποιήσας τό ἔργον ἔστιν πῶς· στέργει δὴ τό ἔργον, διότι καί τό εἶναι. Τοῦτο δέ φυσικόν· ὁ γάρ ἔστι δυνάμει, τοῦτο ἐνεργεῖα, τό ἔργον μνήμει, (1168 A5-10). Πρβλ. ἐπίσης «Ἡδεῖα δ' ἔστιν τοῦ μὲν παρόντος ἢ ἐνέργεια, τοῦ δέ μέλλοντος ἢ ἐλπίς, τοῦ δέ γεγεννημένου ἢ μνήμη. Ἡδιστον δέ τό κατά τήν ἐνέργειαν καί φιλητόν ὁμοίως. (1168 a15-20) Πρβλ. καί «Συνδιάγειν δέ ὁ τοιοῦτος ἑαυτῷ βούλεται· ἠδέως γάρ αὐτό ποιεῖ τῶν τε γάρ πεπραγμένων ἐπιτερπεῖς (ἐκτατικότητα!) αἰ μνημαί, καί τῶν μελλόντων ἐλπίδες ἀγαθαί, αἰ τοιαῦται δ' ἠδεῖται (1166, a 32-35). Περιοριζόμεθα νά τονίσουμε καί νά ὑπογραμμίσουμε τό «πάθος», τό ἐρωτικό στοιχείο, ὅπως καί τήν ἐκτατική χρονικότητα τῆς ὑπαρξης (παρελθόν - μέλλον: «μνήμαι» - «ἐλπίδες»). Τά πλαίσια δέν μᾶς ἐπιτρέπουν τήν ἐπισήμανση καί ἄλλων κατά τήν γνώμη μας ὑπαρξιακῶν θεμελιακῶν γνωρισμάτων.

ἀκολουθοῦν, ποῦ ἀναπτύχθηκαν μέσα στήν παράδοση καί τραφήκανε ἀπό αὐτήν¹⁴.

Περιγράφοντας ὁ Θουκυδίδης θεμελιώδη χαρακτηριστικά μεγάλων πολιτικῶν προσωπικοτήτων καί συλλαμβάνοντας μέ αὐστηρή συντομία τό οὐσιῶδες – ἀρχέτυπα ὑπαρξιακά στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρώπου – ἐμφανίζει τόν Περικλῆ νά διακηρύττει: «ὡς οὐδενός ἤσσω οἶομαι εἶναι γνῶναι τε τά δέοντα καί ἐρμηνεῦσαι ταῦτα»¹⁵. Ἡ γνώση ὅμως τῶν πολιτικῶν πραγμάτων συνδέεται εἰς τόν Θουκυδίδη μέ τό ὄρᾱν, τό προορᾱν, τό προγιγνώσκειν ἀλλά καί μέ τήν ἀνάμνηση. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἀποτελεῖ ἓνα θεμελιακό γεγονός μεγάλης σημασίας τό ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἔχει μέχρι σήμερα ἀγνοηθεῖ. Ἐξ ἄλλου ὁ Θουκυδίδης περιγράφοντας τίς πολιτικές δυνατότητες τοῦ Θεμιστοκλῆ προβαίνει σέ σημαντικές παρατηρήσεις: «Κράτιστος δὴ οὗτος αὐτοσχεδιάζειν τά δέοντα ἐγένετο». Ὅσα ὁ στοχασμός τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ ἐπισημαίνει καί ἐξαιρεί, γενικά, ὡς δομή καί εἰκόνα τῆς δημιουργικῆς – πολιτικῆς καί ἱστορικῆς ὑπαρξης, ἐμφανίζονται ἐκ νέου μέσα εἰς τήν φιλοσοφική ἀνθρωπολογία τοῦ Ἀριστοτέλη, σέ μιά φιλοσοφική ὅμως σύνθεση καί ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας ἀρχικῆς θεμελιακῆς ὑπαρξιακῆς δομῆς¹⁶. Τῆ δομική τούτη εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ὑπ' ὄψιν ὁ Ἀριστοτέλης ὅταν ἀναπτύσσει ἀπόψεις συνδεόμενες μέ τή γνωστική – ἠθική – πολιτική προσωπικότητα, μιά βασική εἰκόνα τῆς ἀθηναϊκῆς παράδοσης (ὄχι μόνο θέβαια Θουκυδίδης ἀλλά καί Προσωκρατικοί καί Σωκράτης καί κυρίως Πλάτων γενικά).

14. Βλ. τήν μελέτη μου «Περικλέους Ἐπιτάφιος». «Νόημα καί Δομή τῆς Ὑπαρξης τοῦ Ἀνθρώπου». Ἀνάτυπο ἀπό τήν *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν*, Ἀθῆναι 1978.

15. «καί ὀργίξεσθε ἐναντίον ἀνδρός τοιοῦτου ὅπως ἐγώ, ὁ ὁποῖος νομίζω ὅτι εἶμαι ἰκανώτερος ἀπό κάθε ἄλλον ὄχι μόνον νά διαγνώσω τά δέοντα ἀλλά καί νά διαφωτίσω περί αὐτῶν τοὺς ἄλλους καί ἐπί πλέον φιλόπατρις καί ἀνώτερος χρημάτων. Διότι ὁ δυνάμενος νά διαγνώσῃ τά δέοντα ἀλλά παραλείπει νά διαφωτίσῃ περί αὐτῶν τοὺς ἄλλους εἶναι τό ἴδιον ὡς νά μὴ ἀντελήφθῃ τό πρέπον ὀρθῶς. Ὅστις πάλιν ἔχει καί τά δύο αὐτά προσόντα ἀλλά δέν ἔχει φιλοπατρίαν, δέν ἠμπορεῖ νά ὀμιλήσῃ μέ τήν ἴδιαν ἀφιλοκερδῆ ἀφοσίωσιν διά τό κοινόν συμφέρον. Ἄλλ' ἐάν καί φιλοπατρίαν ἔχει, εἶναι ὅμως κατώτερος χρημάτων, τά πάντα ἠμποροῦν νά θυσιασθοῦν χάριν αὐτῶν». (*Θουκ.* II, 60, μετ. Ἑλ. Βενιζέλου). «Καίτοι ἐμοί τοιοῦτω ἀνδρὶ ὀργίξεσθε ὅς οὐδενός ἤσσω οἶομαι εἶναι γνῶναι τε τά δέοντα καί ἐρμηνεῦσαι ταῦτα, φιλόπολις τε καί χρημάτων κρείσσω, ὃ τε γάρ γνούς καί μὴ σαφῶς διδάξας ἔν ἴσω καί εἰ μὴ ἐνεθυμήθῃ· ὃ τε ἔχων ἀμφοτέρα, τῆ δέ πόλει δύνουσι, οὐκ ἂν ὁμοίως τι οἰκείως φράζοι· προσόντος δέ καί τοῦδε, χρήμασι νικωμένου, τά ζύμπαντα τούτου ἐνός ἂν πωλεῖτο» (*Θουκ.* II, 60).

16. Ὁ Θουκυδίδης μᾶς δίδει ἓνα ἀρχέτυπο ὑπαρξιακό σχῆμα ἐσωτερικῶν δομικῶν συναρτήσεων σέ μιά λιτή περιγραφή. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ, ὅμως, πολλά χρόνια ἀργότερα, τήν ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου ἀπό φιλοσοφική θέβαια σκοπιά. Οἱ ἀναπτύξεις τοῦ Θουκυδίδη δέν στεροῦνται φιλοσοφικῆς σημασίας ὡς προσπάθεια ἐσωτερικῆς διείσδυσης καί σύλληψης ὀρισμένων, μέ τρόπο γενικό ἀλλά καί λιτό, θεμελιακῶν γνωρισμάτων τῆς ὑπαρξης: πολὺ χαρακτηριστικό εἶναι καί τό ἀκόλουθο ἀπόσπασμα: (*Θουκ.* I 158 - μετ. Ἑλ. Βενιζέλου). «Διότι ὁ

Ἡ ἑκτατική εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου συνυπάρχει εἰς τόν ἀνθρωπολογικό στοχασμό τοῦ Ἀριστοτέλη ὅπου συνδέεται πάντοτε τό προορᾶν μέ τό μέλλον ἢ καλλίτερα: ἡ δομική συνάρτηση «ἀνάμνησις - ὄρᾶν - προορᾶν» συνδέεται ἀντίστοιχα μέ τή χρονική ἔκταση «παρελθόν - παρόν - μέλλον»¹⁷.

Πολιτικός σημαίνει, πράττειν, ἐκτελεῖν. Τοῦτο προϋποθέτει τήν ἀρετή καί τήν ἠθική ἐλευθερία. Κύρια ἀρετή τῆς πολιτικῆς δράσης ἡ φρόνηση¹⁸. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει εἰδικά τή πολιτική φρόνηση ὡς φρόνηση ἀρχιτεκτονική, εἰσάγοντας τόν ὄρο ἀρχιτεκτονικός, ἀρχιτέκτων, χαρακτηριστικά δέ λέγει: «ὁ τήν πολιτικήν φιλοσοφῶν τοῦ τέλους ἀρχιτέκτων». Ἡ ἀρχιτεκτονική φρόνηση ὡς θεωρία τοῦ ἀγαθοῦ, ὡς ὀργάνωση, προγραμματισμός, διαμόρφωση τῆς πραγματικότητας ἀλλά καί ὡς προσχεδιάζειν («αὐτοσχεδιάζειν» – Θουκυδίδης) ἀνήκουν εἰς τήν ἰδιομορφία τῆς πολιτικῆς ὑπαρξης.

Θεμιστοκλῆς λόγω τῆς φυσικῆς του ὀξυδέρκειας (ἰσχύς φύσεως) ἡ ὁποία εἶχε πραγματικῶς καταδειχθῆ κατά τρόπον ἀπαραγνώριστον, ἦτο περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον ἄξιος ἐξαιρετικοῦ ὄλως διόλου κατά τοῦτο θαυμασμοῦ. Διά τῆς ἐμφύτου εἰς αὐτόν ὀξείας ἀντιλήψεως, (οἰκεία γάρ ξυνέσει), καί χωρίς ἀνάγκην ἐνισχύσεως αὐτῆς οὔτε διά προηγουμένης διδασκαλίας (προμαθῶν), οὔτε διά τῶν μαθημάτων τῆς πείρας (οὔτε ἐπιμαθῶν), καί τά παρόντα (τῶν τε ποραχρήμα) κατόπιν βραχυτάτης σκέψεως ἔκρινεν ὀξύτατα καί τά μέλλοντα (καί τῶν μελλόντων) νά γίνουν ἐπί μακρόν (ἐπί πλεῖστον τοῦ γενησομένου) διάστημα προεἰκαζεν ἄριστα (ἄριστος εἰκαστής), καί ἐκεῖνα μέν περί τῶν ὁποίων ἐκάστοτε ἠσχολεῖτο, εἶχε καί τήν ἰκανότητα νά ἐξηγεῖ πρὸς τοὺς ἄλλους, ἐκεῖνα δέ, περί τῶν ὁποίων δέν εἶχε προσωπικήν πείραν, ἠδύνατο νά κρίνη ἐπαρκῶς (κρίναι ἰκανῶς), καί κανείς δέν ἠμποροῦσε νά προῖδη μέ τήν ἰδίαν εὐκρίνειαν (προέωρα μάλιστα) τό καλόν ἢ τό κακόν πού ἐπεφύλαττε τό ἄδηλον μέλλον (καί ὁ Ἀριστοτέλης λέγει «ἐπειδή τό μέλλον ἀφανές ἡμῖν» (1101, a20). Καί συγκεφαλαιῶνων λέγω, ὅτι διά τῆς φυσικῆς του ὀξυνοίας καί ὡς ἐκ τῆς ἐλαχίστης προπαρασκευῆς ἡ ὁποία τοῦ ἦτο ἀναγκαία πρό τοῦτο, ἀνεδείχθη ἰκανώτερος ἀπό κάθε ἄλλον νά διαγιγνώσκη ἀμέσως τί ἔπρεπε νά πραχθῆ ἢ νά λεχθῆ». «Κράτιστος αὐτοσχεδιάζειν τά δέοντα»: ἡ ταχύτητα τῆς ἐνέργειας - μᾶς θυμίζει τά λόγια τοῦ Ἀριστοτέλους γιά τήν «εὐστοχία» «ἄνευ τε γάρ λόγου καί ταχύ τι», «ἔστιν δέ εὐστοχία τις ἢ ἀγχίνοια». Ἡ εὐστοχία διαφέρει τῆς εὐβουλίας «ὁ δέ βουλευόμενος ζητεῖ καί λογίζεται... βουλευόνται δέ πολύ χρόνον», «Ἀλλά ὀρθότης τις ἔστιν ἡ εὐβουλία βουλῆς... «ὀρθότης βουλῆς εὐβουλία, ἡ ἀγαθοῦ τευκτική» (*Ἡθ. Νικ.* 1142 B κ.έ.)

17. «ἔρωσ - ὄρᾶν - ἀνάμνησις», μέ ἔντονη τήν ἐπίδραση τῆς πλατωνικῆς μυθικῆς ὑπαρξης πού πρώτη - μετά τό Θουκυδίδη - ἔθεσε φιλοσοφικά τή μεγίστη αὐτή σύλληψη τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ἀρχέτυπο πρωτοθεμέλιο τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐντελῶς ἀδιανόητη χωρίς αὐτό. «Εἶτε δὴ νοῦς τοῦτο εἶτε ἄλλο τι, ὁ δὴ κατά φύσιν δοκεῖ ἄρχειν καί ἠγεῖσθαι καί ἐννοϊαν ἔχειν περί καλῶν καί θείων» (1177, a17), ὁ νοῦς ἔχει τήν μοναδική ἰδιότητα νά ἄρχει νά κελεύει νά συνδέεται μέ τό μέλλον: «ὁ μέν γάρ νοῦς διά τό μέλλον ἀνθέλκειν κελεύει». *Περί Ψυχῆς* (433, b7). «Συνδιάγειν τε ὁ τοιοῦτος (θεωρητική - ἑκτατική - ἀρχική ὑπαρξη) ἑαυτῶ βούλεται ἡδέως γάρ αὐτό ποιεῖ τῶν τε γάρ πεπραγμένων ἐπιτερπεῖς αἰ μνήμαι, καί τῶν μελλόντων ἐλπίδες ἀγαθαί (1166 A 25-35)». (Βλ. ἐπίσης ὑποσημ. 10, ὅπως καί ὑποσημ. 11).

18. Ἡ φρόνησις ὡς ἡ κατ' ἐξοχήν πολιτική ἀρετή συνδέεται μέ τό ὄλο ὑπαρξιακό γνωστικό φαινόμενο τῆς θεωρίας καί μέ τήν «ἀρχιτεκτονική» δομή τοῦ ὄλου. Πῶς πρέπει νά ἐννοήσουμε τόν ὄρο ἀρχιτεκτονικός; προσχεδιάζειν («ὡσπερ διάγραμμα») προγραμματίζειν, ὀργανώνειν, γενική σύνθεση (οἰκοδόμησις) θεωρητική καί πρακτική σέ ἀναφορά μέ τή χρο-

Ἄρχιτεκτονική διάνοια, ἀρχιτεκτονική φρόνηση ὡς ὅροι τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη ἐκφράζουν τή δημιουργική ἱστορική καί πολιτική ἐλευθερία, τή σύλληψη ἑνός ὅλου κατά τήν ἐνότητα τοῦ τελικοῦ σκοποῦ, δηλαδή, ἓνα ἐνέργημα πού προϋποθέτει καί σημαίνει τήν ὑπαρξιακή σύλληψη καί πραγμάτωση ἐμπειρικῶν καί ὑπερεμπειρικῶν ἀξιῶν¹⁹.

Ἐρχόμαστε τώρα εἰς τό πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας, χωρίς τήν ὁποία δέν εἶναι νοητή ἡ ἠθική – πολιτική ὑπαρξη (κάποια σύγχυση πρέπει νά τονισθῆ, ὑπάρχει στό θέμα αὐτό: γενική εἶναι ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ ἀρχαῖοι δέν συνέλαβαν ἢ καλλίτερα δέν μίλησαν, οὔτε πολύ περισσότερο ὄρισαν τήν ἐλευθερία). Ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τό σύστημα τῶν ἀξιῶν καί τούς ὁρισμούς τῆς ἀρετῆς μᾶς ἀποκαλύπτει, νομίζουμε, μαζί μέ τό ἀγωνιστικό νόημα τῆς ἀρετῆς ὡς ἐπίτευγμα τοῦ ἠθικά ἀγωνιζομένου ἀνθρώπου, καί τό νόημα (καί τίς φάσεις) τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας ὡς ὑψιστής τελικά ἠθικῆς ὑπαρξιακῆς κατάκτησης. Ἀπό τήν ὀπτική μᾶς τέτοιας θεώρησης, ἰδιαίτερη σημασία προσλαμβάνουν, ὑψιστες ἀξίες πού ἐκφράζουν μιά εἰδική ἠθική – πολιτική σημασία καί συγκεκριμένα ὁ εἰδικός τῆς ἀρετῆς καθορισμός ὡς ἀκρότης («ἀκρότης»)²⁰: Ἡ ἐλευθερία ὡς ὑπαρξιακή ἀγωνιστική σύγκρουση, ἀλλά καί κυρίως ὡς ὑπέρβαση τοῦ ἀγωνιζομένου ἀνθρώπου δέν ἀναφέρεται ρητά ἀλλά συνυπάρχει καί ἀποκαλύπτεται ὡς ἐλέγχουσα τό ὅλο ἠθικό πεδίο τῆς ὑπαρξης (μεσότης, ἀκρότης). Ἀνακύπτει πάλιν ὡς ὑψιστο ὑπαρξιακό ἐπίτευγμα εἰς τά ἀκραῖα μεθόρια τῶν ἠθικῶν κατωρθωμάτων, τῶν συμβόλων πού χωρίς

νική πραγματικότητα ἀλλά καί τό τέλος μέσα στά πλαίσια τῆς ὅλης πολιτικῆς πραγματικότητας δηλ. τῆς πόλεως. Βλ. καί «περί δέ ἡδονῆς καί λύπης θεωρῆσαι τοῦ τήν πολιτικήν φιλοσοφοῦντος. Οὗτος γάρ τοῦ τέλους ἀρχιτέκτων πρὸς ὃ βλέποντες ἕκαστον (ἡ φράση μεγαλειώδης ἐκφρασις τῆς πολιτικῆς - θεωρητικῆς στάσεως!) τό μέν κακόν τό δ' ἀγαθόν ἀπλῶς λέγομεν». (1152, b) «.. οὔτε πολιτικός εἰ εὐνομίαν ποιήσει, οὔδ' ἄλλων οὐδείς περί τοῦ τέλους· ἀλλά θέμενοι τό τέλος, τό πῶς καί διά τίνων ἔσται σκοποῦσιν... ὁ γάρ βουλευόμενος ἔοικεν ζητεῖν καί ἀναλύειν ὡσπερ διάγραμμα... ἡ γάρ ἀρχή ἐν ἡμῖν... Ἔοικεν δὲ καθάπερ εἴρηται ἄνθρωπος εἶναι ἀρχή τῶν πράξεων· ἡ δέ βουλή περί τῶν αὐτῶ πρακτῶν, αἱ δέ πράξεις ἄλλων ἕνεκα (1112 b 15-27). Βλ. καί «ἡ δέ φρόνησις περί τὰ ἀνθρώπινα καί περί ὧν ἔστιν βουλευέσθαι· τοῦ γάρ φρονίμου μάλιστα τοῦτο ἔργον φαμέν, τό εὖ βουλευέσθαι...» (1141, b10). «Εἴη δ' ἂν τις καί ἐνταῦθα ἀρχιτεκτονική. Ἔστιν δέ καί ἡ πολιτική καί ἡ φρόνησις ἡ αὐτή μέν ἕξις, τό μέντοι εἶναι οὐ ταυτόν αὐταῖς. Τῆς δέ περί πόλιν ἢ μέν ὡς ἀρχιτεκτονική (φρόνησις) νομοθετική, ἡ δέ ὡς τὰ καθ' ἕκαστα τό κοινόν ἔχει ὄνομα, πολιτική· αὕτη δέ πρακτική καί βουλευτική» (1141, a 26-32). «Ἔτι τό ἔργον ἀποτελεῖται κατά τήν φρόνησιν καί τήν ἠθικήν ἀρετήν· ἡ μέν γάρ ἀρετή τόν σκοπόν ποιεῖ ὀρθόν, ἡ δέ φρόνησις τὰ πρὸς τοῦτον» (1144a 7).

19. Ἐπισημαίνουμε ὁρισμένους θεμελιακοὺς ὅρους: ἄ βουλόμεθα - αἰρούμεθα - ὄρεξις - ἀγαθόν καί τό ἄριστον - ἡ γνῶσις αὐτοῦ - κυριωτάτη μάλιστα ἀρχιτεκτονική - πολιτική - ὀρῶμεν δέ - στρατηγική, οἰκονομική, ρητορική, ἔτι δέ νομοθετοῦσης τί δεῖ πράττειν (1094, a25, b12).

20. «κατά μέν τήν οὐσίαν καί τόν λόγον τόν τό τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης, ἔστιν ἡ ἀρετή, κατά δέ τό ἄριστον καί εὖ ἀκρότης» (1107, a6).

τήν ὁποία δέν εἶναι νοητά, «μεγαλοπρεπής», «μεγαλόψυχος», «μεγαλοκίνδυνος»²¹. Ἡ «ἀκρότης» ὡς εἰδικό γνώρισμα καί ἐπίτευγμα τῆς ἀρετῆς, ὡς ὅρος τοῦ ἠθικοῦ ἀγῶνος, καί ἡ ὑψιστή ἀρετή τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς ἢ μεγαλοψυχία (κατ' ἐξοχήν ἠθική – πολιτική ἀρετή συνδεόμενη μέ πολιτικά ἐπιτεύγματα καί ὑπερβαίνουσα ὅλες τίς ἄλλες ἀρετές εἰς τό σύστημα τῶν ἀρετῶν) ἐκφράζουν ἓνα ὑψιστο ἠθικό – πολιτικό χρέος καί αἴτημα γνώσης καί σύλληψης τῶν ἀρετῶν: ἐκφράζουν τή θέση, πραγμάτωση καί ὑπέρβαση τῶν ἀρετῶν. Ἡ ἐλευθερία, χωρίς νά ἀναφέρεται ρητά, μέσα σέ αὐτά τά πλαίσια ἐκφράζει τήν σύλληψη καί πραγμάτωση τοῦ ἠθικοῦ χρέους σέ ἓνα ἀγώνισμα χωρίς ὅρια πού προϋποθέτει τό λόγο καί τίς ἀξίες ἀλλά καί κυρίως τήν προσωπική δημιουργική αὐθορμησία πρὸς ἓνα μέγιστο (ἀκρότης) καί γιά τοῦτο τείνει πάντοτε πέρα ἀπό τό σύστημα τῶν ἀξιῶν (μεγαλοψυχία, αὐτάρκεια, ἀριστον, εὖ, μεγαλοπρέπεια, μεγαλοκίνδυνος) ὡς ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει στίς ἀναλύσεις του γιά τήν μεγαλοψυχία. Ἀρετή σέ ἔσχατη ἀνάλυση εἶναι ἀγῶνας γιά ἓνα μέγιστο: καί τό μέγιστο τοῦτο δέν προσεγγίζεται χωρίς ἐλευθερία! Ἡ ἠθική – πολιτική ὑπαρξη δέν ὀλοκληρώνεται, οὔτε ἔμπορεῖ νά τελέση τό ἠθικό – πολιτικό χρέος μέ «πρακτικές» ἀρετές μόνο – σάν ἐννοιες «φυτεμένες» στό κεφάλι ἢ σάν νόμος – χωρίς τή δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας· ἀλλά ἡ ἐλευθερία ὡς ὑψιστή δυνατότητα ἀνακύπτει μέσα ἀπό τόν ἀγῶνα τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξης μαζί μέ τίς ἀρετές πού ἡ ἴδια συλλαμβάνει καί πραγματώνει ἀλλά καί συνεχῶς ὑπερβαίνει πέρα ἀπό ὅλες τίς ἀρετές ἀλλά καί ἐντός τῶν ὁρίων τοῦ ἀνθρώπινου μέτρου²². Τοῦτο σημαίνει κατά τήν ἀποψίν μας «ἀκρότης – μεσότης» ὡς ζευγος συγκρούσεων καί ὑπερβάσεων.

Ἐπιθυμοῦμε νά κλείσουμε τήν ὁμιλία μας – ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατό, μέ μιά καθολική θεώρηση τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου: Ἡ πορεία, ὁ πολιτικός ἀγών τῆς πόλεως ἀπό τό «ζῆν» πρὸς τό «εὖ ζῆν»²³ – ἔάν ἔτσι παραστήσουμε

21. Βλ. *Ἠθικά Νικομάχεια* ἀντίστοιχα κεφάλαια.

22. «Εἴτε γάρ ὁ ἀρχων μή ἔσται σῶφρων καί δίκαιος πῶς ἄρξει καλῶς; εἴθ' ὁ ἀρχόμενος, πῶς ἀρχθήσεται καλῶς; ἀκόλαστος γάρ ὢν καί δειλός οὐδέν ποιήσει τῶν προσηκόντων... ὁμοίως τοίνυν ἀναγκαίως ἔχειν καί περί τὰς ἠθικάς ἀρετάς ὑποληπτέον, δεῖν μὲν μετέχειν πάντας, ἀλλ' οὐ τόν αὐτόν τρόπον, ...διό τόν μὲν ἀρχοντα τελέαν ἔχειν δεῖ τήν ἠθικήν ἀρετήν (τό γάρ ἔργον ἐστίν ἀπλῶς τοῦ ἀρχιτέκτονος, ὁ δέ λόγος ἀρχιτέκτων), τῶν δι' ἄλλων ἕκαστον ὅσον ἐπιβάλλει αὐτοῖς...», «ὥστε φανερόν ὅτι ἐστίν ἠθική ἀρετή τῶν εἰρημένων πάντων» (*Πολ.* 13, 1259 b κ.έ.)

23. «ἢ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἤδη πάσης ἔχουσα πέρασ τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὔσα δέ τοῦ εὖ ζῆν... ἔτι τό οὐ ἔνεκα καί τό τέλος βέλτιστον· ἢ δ' αὐτάρκεια καί τέλος καί βέλτιστον» (*Πολ.* 1252 b - 1253 a). Πρβλ. καί τίς πρῶτες φράσεις τῶν *Πολιτικῶν*: «Ἐπειδή πᾶσαν πόλιν ὀρῶμεν κοινωνίαν τινα οὔσαν καί πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γάρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πάσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα

σχηματικά τό σκοπό και τό νόημα τῆς πολιτείας μέ ὄρους πολύ γνωστούς τοῦ Ἀριστοτέλη – δέν δύναται νά νοηθῆ χωρίς τόν ἀγῶνα και τή σύνθεση ὄλων τῶν δυνάμεων και δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου πού μόνο μιά φιλοσοφική ἐρμηνεία τοῦ ὅλου πολιτικοῦ φαινομένου ἤμπορεῖ νά συλλάβει, ἐνός συνόλου, πού περιλαμβάνει και τήν πόλι και τό ἄτομο²⁴. Ἡ ἐρμηνεία τῆς πολιτικῆς ὑπαρξης και ἡ διαλεκτική «ἄτομο-πολιτεία» εἶναι ἀναγκαία βεβαίως προϋπόθεση πρὸς τοῦτο. Δέν ἤμποροῦμε ὅμως νά ἐκταθοῦμε. Λίγα ἐπιθυμοῦμε νά προσθέσουμε ἀκόμη. Ἡ πόλις δέν εἶναι γεωγραφική ἐννοια, ἕνας τόπος, οὔτε σύνολο ἀποκλειστικό κοινωνικό - οἰκονομικῶν δομῶν: Ἀλλά ὡς σύνολο ἀξιῶν και ἰδεῶν, γενικά, ἀλλά και νόμων και θεσμῶν και ἐθίμων, πού ὑπάρχει σέ μιά ἱστορική συνέχεια και πού ἐπιθυμεῖ νά ὑπάρχει, πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ τέλους, καθιστᾶ δυνατή (ὅσο ἀνήκει εἰς τήν πόλιν ὡς σύνολο ἢ δυνατότητα αὐτή) τή κρίση και τήν ἀπόφαση τῆς πολιτικῆς ὑπαρξης μέσα στό συγκεκριμένο τόπο και στό συγκεκριμένο χρόνο. Διότι ἡ ἀπόφαση και ἡ κρίση τῆς πολιτικῆς ὑπαρξης δέν πραγματοποιεῖται ἔξω ἀπό τήν πολιτική πραγματικότητα, ἀλλά μέσα στό ἱστορικό και συγκεκριμένο πολιτικό γίνεσθαι. Καί τοῦτο εἶναι τό πολιτικό φαινόμενο μιᾶς ὁλότητας (=πόλις). Ὁ ἄνθρωπος ὡς πολιτικό ὄν δέν εἶναι ἕνα ἀφηρημένο περιορισμένο ὄν, ἀλλά ἀντίθετα διότι ὑπάρχει και ἐνεργεῖ ὡς «μνήμη» (ἀνάμνησις), ὡς πρόβλεψη («προορᾶν»), ἀλλά και διότι βλέπει και κρίνει και κατανοεῖ τό παρόν (ὄρᾶν), εἶναι μέσα στό χρόνο και μέσα στήν πραγματικότητα: ἡ πραγματικότητα αὐτή ὑπάρχει και συμπίπτει μέ τήν πόλη και τό κοινωνικό σύνολο και κινεῖται κατά τή ροή τῆς ἱστορίας. Γιατί ἡ πόλις – μέσα στά πλαίσια τῆς ἐρμηνείας μας – «περιβάλλει», «περιέχει», «περικλείει», τό ἄτομο πού ζεῖ μέσα σ' αὐτήν και στήν κοινωνική ὁμάδα τῆς ὁποίας μέλος ἀποτελεῖ. Τό ἄτομο πάλιν συνυπάρχει θέβαια μέ τήν πόλη, ἀλλά ξεχωρίζει και ἀναδύεται ὡς φορέας λόγου, ἀρετῆς, ἐλευθερίας, δημιουργικῆς πρωτοτυπίας και ἀκριβῶς γιά τοῦτο προσπαθεῖ νά ἐπιβάλλει τήν προσωπική του δημιουργική βούληση διαμορφώνοντας τήν πραγματικότητα και ὑπερβαίνοντας τήν πραγματικότητα. Δέν πρόκειται ἐδῶ νά ἀσχοληθοῦμε εὐρύτερα μέ τό πρόβλημα «πολίτης – πολιτεία», «ἄτομο - πολιτεία». Ἡ ἄποψη ὅμως πού ὑποστηρίζεται ἀπό ὀρισμένους ἐρευνητές ὅτι ἡ κοινωνική πλευρά, ὡς «πόλις» ἐμφανίζεται νά ὑπερτερεῖ και νά καλύπτει τό ἄτομο δέν νομίζουμε ὅτι εὐσταθεῖ. Ὁ Ἀρι-

---

δέ και τοῦ κυριωτάτου ἢ πασῶν κυριωτάτη και πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας - αὐτὴ δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις και ἡ κοινωνία ἢ πολιτικὴ (Πολ. 1252 α).

24. «καὶ πρότερον δὲ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν». «τό γάρ ὄλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους· ἀναιρουμένου γάρ τοῦ ὄλου οὐκ ἔσται πούς οὐδέ χεῖρ... ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει καὶ πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον» (Πολ. 1253 α κ.έ.). Οἱ ὅροι πού ἐπισημαίνουμε θεμελιώδεις ὅροι τῶν *Πολιτικῶν*: τέλος, βέλτιστον, κοινωνία, αὐτάρκεια,

στοτέλης λέγει βεβαίως, εἰς τὰ πλαίσια πολιτικῶν – μεταφυσικῶν στοχασμῶν, ὅτι τό ὅλον προηγεῖται τοῦ μέρους, ἀλλά ὁ Ἀριστοτέλης, λέγει πάλιν «τελειωθείς βέλτιστον ἄνθρωπος»... Μέσα εἰς τήν πλοκή τοῦ «ἀνθρώπινου» καί «κοινωνικοῦ» ὁ ἄνθρωπος δέν ἤμπορεῖ νά θυσιάσῃ τό εἰδικά «ἀνθρώπινον» πού ὑπάρχει μέσα στόν ἄνθρωπο. Τό ὅλο προηγεῖται τοῦ μέρους, ἡ πόλις προηγεῖται τοῦ πολίτη, ὁ ἄνθρωπος ὅμως συλλαμβάνει καί θέτει τίς ἀρετές, ὁ ἄνθρωπος (πολίτης, πολιτικός ἡγέτης, γενικά, πολιτική ὑπαρξή), τελικά, νομίζουμε, πῶς ρυθμίζει τὰ ὅρια (ὡς χρέος καί προσωπική ἐλευθερία) καθορίζει τὰ ὅρια τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καί τῆς ὑπαρξιακῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας²⁵. Ὁ ἄνθρωπος ὀρίζεται ὡς κοινωνικόν καί πολιτικόν ὄν, ἐντάσσεται καί τίθεται «κάτω» ἀπό τόν κοινωνικό καί πολιτειακό νόμο. Ὁ ἄνθρωπος, ὅμως, πάλιν ὡς χρονικόν – παροδικόν ὄν, ὡς «ἀθλιότης», ποτέ δέν ἤμπορεῖ νά ὑπερβεῖ τὰ πλαίσια τοῦ «ἀνθρώπινου». Ἡμπορεῖ νά ἔχῃ μέσα του κάτι τό θεῖον ἀλλά τό θεῖο παραμένει ἀπρόσιτο. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἐνῶ παραδέχεται καί τό ἕνα καί τό ἄλλο – φαίνεται ὅτι λησμονεῖ τὰ λόγια του – ἢ ἴσως ἔχει ἀνάγκη ἀπό τὰ σύνορα, τὰ ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια πού θέτει ἡ πολιτεία ἀπό τή μιά μεριά στή συγκεκριμένη παρουσία τοῦ ἀνθρώπου καί τό θεῖο στή μεταφυσική – ὑπαρξιακή μοῖρα του, γιά νά τά «ὑπερβῆ», μολονότι περιορισμένο ὄν, νά τά ὑπερβαίνει, σέ ἀσταμάτητο ἀγῶνα ἀρετῆς μέ τό χωρίς ὅρια μεγαλεῖο του²⁶!

πόλις, ἄπολις, πολιτικόν ζῶον, φύσει, ὅλον, ἀγαθόν, ὀρμή, ἄνθρωπος, πρότερον, λόγος, ἀρετή, φρόνησις, καθιστᾷ τό κεφάλαιον πολύ εὐρύτερον ἀπό μίαν περιορισμένην πολιτικήν φιλοσοφίαν: «φύσει μὲν οὖν ἡ ὀρμή ἐν πᾶσιν ἐπί τήν τοιαύτην κοινωνίαν· ὁ δέ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος· ὡσπερ γάρ καί τελειωθείς βέλτιστον τῶν ζῶων ἄνθρωπος ἐστίν... φύεται φρονήσει καί ἀρετῇ... διό ἀνοσιώτατον καί ἀγριώτατον ἄνευ ἀρετῆς» (*Πολ.* 1253 a - 1253b).

25. Μολονότι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν χρονικό, παροδικό, περιορισμένο, μέ ὅλες τίς ἀδυναμίες, ἀτέλειες, καί ἀθλιότητες τοῦ «ζώου» παρ' ὅλο τοῦτο, μολονότι δέν εἶναι θεῖον, μέ τήν πλήρη σημασία τοῦ ὄρου, ὄν, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης «οὐ χρή δέ κατά τούς παραινούντας ἀνθρώπινα φρονεῖν ἄνθρωπον ὄντα οὐδέ θνητά τόν θνητόν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν καί πάντα ποιεῖν πρός τό ζῆν κατά τό κράτιστον τῶν ἐν αὐτῷ· εἰ γάρ καί τῷ ὄγκῳ μικρόν ἐστι, δυνάμει καί τιμιότητι πολύ μᾶλλον πάντων ὑπερέχει...» (*Ἡ. Νικ.* 117 b - 1178). «Εἰ δ' ἐστίν ἡ εὐδαιμονία κατ' ἀρετήν ἐνέργεια, εὐλογον κατά τήν κρατίστην· αὕτη δ' ἄν εἴη τοῦ ἀρίστου. Εἴτε δὴ νοῦς τοῦτο εἴτε ἄλλο τι, ὅ δὴ κατά φύσιν δοκεῖ ἄρχειν καί ἡγεῖσθαι καί ἐννοίαν ἔχειν περί καλῶν καί θεῶν, εἴτε θεῖον ὄν καί αὐτό εἴτε τῶν ἐν ἡμῖν τό θεϊότατον, ἡ τούτου ἐνέργεια κατά τήν οἰκείαν ἀρετήν εἴη ἄν ἡ τελεία εὐδαιμονία. Ὅτι δ' ἐστὶ θεωρητική, εἴρηται» (1177 a 14-20). «Ἡ καθάπερ λέγεται, οὐκ ἐστίν ἐν τοῖς πρακτοῖς τέλος τό θεωρῆσαι ἕκαστα καί γινῶναι, ἀλλά μᾶλλον τό πράττειν αὐτά; Οὐδέ δὴ περί ἀρετῆς ἰκανόν τό εἰδέναι, ἀλλά ἔχειν καί χρῆσθαι πειρατέον, ἢ εἴ πως ἄλλως ἀγαθοί γενόμεθα...» (1179 b).

26. Ὁδηγεῖται κανεῖς πρός τήν ἄποψη ὅτι οἱ ἀντιθέσεις: θεωρία - πράξις, ἄτομο - πολιτεία, ἄτομο - θεῖο, μεγαλεῖο - ἀθλιότης, ἐλευθερία - ἀναγκαιότητα, αἴρονται μέσα καί πέρα ἀπό τίς ἀντιθέσεις (καί «ἀντιφάσεις») - γιατί χωρίς ἀντιθέσεις (καί ἐμπόδια) δέν ἤμπορεῖ νά γίνει

νοητό τό ἄτομο ὡς ἄτομο καί τό ἄτομο ὡς πολιτικό ἄτομο - αἴρονται, ἰσχυρίζομαστε, εἰς τά ἔσχατα ὑπαρξιακά σύμβολα θεωρίας καί ἐλευθερίας τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας: σπουδαῖος, σοφός, φιλόσοφος, μεγαλοπρεπής, μεγαλόψυχος. Οἱ συστηματικές διακρίσεις πού σχετίζονται μέ τήν θεωρητικήν καί πρακτική συμπεριφορά δέν μεταβάλλουν τήν εἰκόνα πού μᾶς παρέχει ἡ σύνθεση τῶν ἀντιθέσεων, στά σύμβολα πού ἀναφέρουμε διότι περιορίζονται σέ κατώτερα ἐπίπεδα. Οὔτε καί οἱ περιγραφές μεμονωμένων καταστάσεων καί περιπτώσεων νομίζουμε ὅτι πρέπει νά μᾶς μετακινήσουν ἀπό τή σκοπιά μιᾶς ἐνιαίας θεώρησης τῆς ὑπάρξεως. Ἄρετή καί γνώση «συνυπάρχουν»: ἡ θεωρία ὑπερέχει ἀλλά ἤδη ἡ ὑπερτάτη θεωρία εἶναι καί ὑψίστη «πράξη», ὑψίστη ἐλευθερία.